

Arkivpodden

Judisk historia i svenska arkiv

[Musik: Ya salio de la mar la galana av Anne Kalmering & Stahlhammer klezmer classic]

Anslag

Carl Henrik Carlsson läser högt:

”Sanningsenligt betyga vi härmed, att Herr Abraham Josel Goldensohn, som utaf Högaktade Herr Mathias Goldensohn, född härstädes, alltid uppfört sig redligen och aldrig afvikit från redbarhetens bana, utan att han likasom hans föräldrar alltid endast sökt handla redligt och upprickitigt, samt att han härstammade från en from och Gudfruktig familie och att han härstädes äger många vänner och gynnare.”

[Musik: Ya salio de la mar la galana av Anne Kalmering & Stahlhammer klezmer classic]

Introduktion

Jim: Hej och Välkommen till Arkivpodden – Dokumenten berättar. Jag heter Jim Hedlund och denna gång gästar oss Carl Henrik Carlsson, historiker vid Uppsala universitet. Carl Henrik har tidigare

varit anställd vid Riksarkivet i Stockholm. Det är jätteroligt att ha dig här. Jag hälsar dig hjärtligt välkommen Carl Henrik!

Carl Henrik Carlsson: Tack! Ja, det stämmer, vi har väl varit ett slags riksarkivskollegor även om vi arbetat på olika håll och aldrig träffats.

Jim: Javisst... Vi måste ju berätta för lyssnarna att Riksarkivet är stationerad på fler orter i landet – Vi finns i Lund, Göteborg, Vadstena, Visby, Stockholm, Uppsala, Härnösand och Östersund. Så du har ju rätt, då är det inte så konstigt att man inte träffas. Men nu är du här...

Carl Henrik: Ja, nu är jag här. Det är faktiskt första gången jag är här på Riksarkivet i Östersund.

Jim: Ja och du är ju aktuell för att du just nu i dagarna ger ut en bok – en arkivguide som handlar om hur man hittar källor till judisk historia i Sverige.

Carl Henrik: Just det. Det är Riksarkivet som ger ut den och när det här spelas in har den precis anlänt från tryckeriet Tanken är att den ska vara till hjälp för alla som intresserar sig för judisk historia i Sverige. Den här guiden vänder sig till både akademiska forskare, studenter, hobbyforskare och släktforskare.

Jim: Äntligen – va bra. Men "Calle", vad var det för spännande dokument du läste ur i inledningen?

Carl Henrik: Jo men det var en översättning. Det var ur ett intyg författat den 6 mars 1861, av de tre föreståndarna i den judiska

församlingen i staden Kalwarya i dåvarande ryska Polen. De här föreståndarna vitsordade alltså att den här mannen, Abraham Josef Goldensohn, som en redbar herre av god familj.

Jim: Okej, men det där lät ju inte som det var ett svenskt dokument. Vart har du hittat det? I något arkiv i Polen eller i Litauen eller?

Carl Henrik: Nej, nej. Det finns på Rikssarkivet i Stockholm/Marieberg, i Justitiedepartementets arkiv.

Jim: Jaha? Där ser man... Hur hamnar sådana dokument där?

Carl Henrik: Jo, den här mannen; Herr Abraham Josel Goldensohn var jude och hade bott ett antal år i Sverige och ansökte nu för första gången 1862 om svenskt medborgarskap.

Jim: Jaha...

Carl Henrik: Jovisst... Det finns en tjock medborgarskapsakt med en massa dokument. Och på många olika språk och alfabet och i översättningar. Och just detta dokument jag citerade är ett av många intyg som Herr Goldensohn åberopade. Ett annat är från borgmästaren i hans polska hemort. Likaså blev han vitsordad av magistraten i Sölvesborg, där han under några år årligen uppehållit sig längre eller kortare tid och bedrivit handel vid marknadstillfällena. Även två handlande i Karlskrona intygade om hans redbarhet och att han inte skulle komma att ligga samhället till last.

Jim: Jaha, Så med dessa intyg och vitsord kunde Goldensohn söka svenskt medborgarskap... Vad jag kunde höra verkar det bara

ha varit frid och fröjd med det hela. Det kan väl inte annat än ha gått bra för honom?

Carl Henrik: Njæe, så var det faktiskt inte. För det var många som motsatte sig att Goldensohn skulle få bli svensk medborgare.

Föreståndarna för den lilla mosaiska – det vill säga den judiska – församlingen i Karlskrona avstyrkte exempelvis hans ansökan.

Jim: Jaha? Så det var en judisk församling som ville stoppa honom?

Carl Henrik: Ja, faktiskt. Dessa judar var väl etablerade i Sverige *”våra fäder och vi hava i över 80 år bidragit till svenska fattigvården härstädes”* åberopade man.

Nu uttryckte de en oro över att Goldensohn och andra vad man kallade ”israelitiska proletärer” hade kommit till Sverige utan att ha tagit stadigt hemvist och drev omkring och sålde utländska manufakturvaror.

Jim: Inga fina vitsord direkt...Så det var inte nödvändigtvis någon solidaritet mellan judarna i landet?

Carl Henrik: Nej, de tillhörde olika kategorier skulle man kunna säga. Även Länsstyrelsen i Blekinge var mycket negativ och avstyrkte.

De kallade dessa judar från Polen ”högst råa och okunniga”, men ”slipade att kringgå gällande handelsstadgar, och till stort besvär för polismyndigheterna”. Fördomarna om dessa judar från Polen haglade verkligen.

Jim: Mmm, det låter som att de låg lite på minus för att de var från Polen... Så hur gick det då för Goldensohn?

Carl Henrik: Han fick avslag på sin ansökan, men han försökte igen 1863. Nu hade han laddat upp med ännu fler intyg med goda vitsord: från rabbinen i Stockholm, en präst i Kalmar, några icke-judiska affärsmän han gjort affärer med. Ja, även Magistraten i Kalmar, där han vistats en tid, gav honom goda vitsord och tillstyrkte ansökan.

Jim: Bra. Så den här gången gick det vägen?

Carl Henrik: Nej, regeringen avslog även denna gång. Anledningen var att Goldensohn och hans fru stod under åtal för olaga handel i Karlskrona och att detta ärende ännu inte var avgjort.

Jim: Jaha... Men innan vi fortsätter, för det förstår vi ju nu att de inte slutar med det här... Calle - Hur hittade du detta dokument?

Carl Henrik: Jo, men det var för ungefär 20 år sedan när jag skrev min doktorsavhandling. Den hette "Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920". Då gick jag igenom bland annat alla ansökningar om svenskt medborgarskap under den här perioden. Alltså mellan åren 1860 till och med 1920.

Jim: Mmm, och där låg Goldensohn... Hur mycket information får man ut av den här typen av dokument?

Carl Henrik: Ja, de är väldigt informativa både när det gäller för att förstå relationen mellan myndighets-Sverige och invandrarna, och i

det här fallet främst de så kallade östjudiska invandrarna, alltså dom som kom från det ryska tsarimperiet, eftersom det visade sig att just dom, och inga andra, var starkt diskriminerade när dom ansökte om svenskt medborgarskap.

Jim: Jaha, så det var östjudiska invandrare som man hade svårast att acceptera?

Carl Henrik: Ja, så var det verkligen. Vi kan läsa hur olika myndigheter resonerade kring dessa invandrare och vilka beslut de tog. Och det kan, som i det här fallet, finnas avskrifter av rättegångsprotokoll och annat.

Jim: Men varför blev just östjudar så diskriminerade?

Carl Henrik: Man skulle kunna sammanfatta det i tre punkter:

För det första var dom judar och det fanns en sedan länge ingrodd antisemitism i samhället, såväl hos gemene man som hos de styrande, även om den kanske inte var lika stark som i många andra länder, dels var dom från "öst" med allt det innebar, man talade ibland föraktfullt om "halvasiater" trots att de områden man kom ifrån inte låg särskilt många mil öster om Gotland.

För det tredje var man om man tillhörde den här gruppen förknippad med gårdfarihandel, även om man själv inte sysslade med det. Och gårdfarihandeln var säkert uppskattad hos många konsumenter, men illa ansedd av konkurrerande affärsmän och av en del myndighetspersoner och politiker. Sen varierade graden av diskriminering beroende på de ekonomiska konjunkturerna.

Jim: Ibland följer inte folkets vardag elitens vardag när det gäller handel. Men det finns uppenbarligen också biografisk information om den som ansökte om svenskt medborgarskap?

Carl Henrik: Javisst. Dokumenten är mycket intressanta för den som är personhistoriskt intresserad och för släktforskaren. Som du hörde inledningsvis får vi till exempel veta vad Goldensohns pappa hette. Och i en del andra fall av liknande dokument kan vi få veta ännu mer om bakgrunden.

Jim: Ja, det låter verkligen som mamma för en släktforskare. För jag vet att du har släktforskat också...

Carl Henrik: Ja, det är riktigt. Jag började redan i 12-års-åldern och mycket av min släktforskning har handlat just om judiska släkter.

Jim: Det lär finnas en judisk släktforskningsförening?

Carl Henrik: Det stämmer bra. Jag grundade den själv 1997 tillsammans med Maynard Gerber, som var kantor i den judiska församlingen då, och jag var dess förste ordförande.

[Musik: Ya salio de la mar la galana av Anne Kalmering & Stahlhammer klezmer classic]

Jim: kan du inte berätta lite mer om din arkivguide som du nu kommer ut med...

Carl Henrik: Jo, den tar upp fyra teman kan man säga. Dels den judiska minoritetens relationer till det omgivande majoritetssamhället

och då både på individ- och på organisationsnivå. Och dels temat person- och släktforskning.

Jim: Två av fyra - vilka är de andra två temana?

Carl Henrik: Det ena är "judiskt organisationsliv" och det andra är "Frågor om invandring, utlänningskontroll, flyktingmottagning och efterkrigshjälp". Och givetvis överlappar dessa fyra teman varandra.

En akademisk forskare kanske är mer intresserad på en generell nivå medan en släktforskare intresserar sig för enskilda personer och släktingar.

Jim: Finns det mycket källmaterial?

Carl Henrik: Oja, det gör det. Både i de judiska församlingarnas arkiv, i olika myndigheters arkiv.

Jim: När det gäller myndigheter så förstår jag att de återfinns i Riksarkivets depåer, men de judiska församlingarna är ju privata organisationer. Var finns deras arkiv?

Carl Henrik: Den största församlingen, den i Stockholm, har deponerat sitt material på Riksarkivet i Täby/Arninge, Göteborgsförsamlingen har deponerat sitt på Region- och stadsarkivet i Göteborg och Malmöförsamlingen sitt på Malmö stadsarkiv. Det finns också arkiv efter några andra församlingar också.

Arkiven ägs alltså fortfarande av respektive församling och man måste begära tillstånd av dem för att få titta på handlingarna.

Det går alltså inte bara att åka ut till exempelvis Arninge och beställa som vanligt. En del av det äldre materialet i Stockholmsförsamlingen är dock helt fritt. En del finns också på nätet, digitaliserat.

Jim: Okej... Finns det även material från som man säger "modern tid" ?

Carl Henrik: Mycket av det moderna materialet finns kvar hos de judiska församlingarna – för dom har inte levererat nyare material. Det finns i regel inte med i arkivguiden. Det gäller också material som finns i annan privat ägo, exempelvis hos andra organisationer, forskare eller privatpersoner, även om delar av detta material i framtiden kan komma att levereras till någon arkivinstitution. Det som beskrivs i arkivguiden är bara sådana arkiv som har blivit inlämnade till arkiven.

Många privatarkiv är levererade till Riksarkivet. På Judiska museet i Stockholm har man flera små privatarkiv och det pågår kontinuerlig insamling. Sveriges museum om Förintelsen kommer även att samla in och tillhandahålla material.

Jim: Finns något material online?

Carl Henrik: Ja, till exempel folkbokföringsmaterial. Det finns tillgängligt på vanligt sätt genom Riksarkivets digitala forskarsal eller Arkiv Digital, som är ett privat företag, en betaltjänst.

En del av Stockholmsförsamlingens äldre material finns även online. Men helt säkert kommer ännu mer material att bli tillgängligt online i framtiden.

Jim: Du nämnde folkbokföringen. Hur fungerade det? Förde de judiska församlingarna egna böcker?

Carl Henrik: Ja, det där är lite komplicerat. Mellan 1860 och 1910 hade de mosaiska församlingarna rätten och skyldigheten att själva sköta folkbokföringen för sina medlemmar precis som de kristna församlingarna. Men många judar var inte medlemmar i någon församling, och många bodde på ställen där de inte fanns judiska församlingar, men då återfinns de i regel i dessa orters kristna kyrkböcker.

Oavsett hade ju församlingarna ofta egen bokföring av sina medlemmar. Så en jude i Stockholm kunde till exempel finnas både i den judiska församlingens arkiv, i kyrkböckerna men dessutom i rotemansarkivet när det fanns.

Jim: Skiljer sig folkbokföringen av judar från kristna?

Carl Henrik: Nej, i princip inte. Men en källa som är ofta är väldigt bra när det gäller invandrare, oavsett om dom är judar eller inte, det är bilagorna till inflyttningslängderna som ibland kan innehålla intyg från födelselandet med uppgifter om föräldrar och annat som annars är svårt att komma åt.

Jim: Många av våra lyssnare kanske inte känner till så mycket om judarnas historia i Sverige. Men du har ju nyligen skrivit en bok om just detta. Eller hur?

Carl Henrik: Ja, den heter "Judarnas historia i Sverige" och kom ut i oktober 2021 på bokförlaget Natur & Kultur.

Jim: Den ska ni veta kära lyssnare, blev väldigt uppmärksamrad. "Judarnas historia i Sverige" fick väldigt många och fina recensioner och blev ju till och med nominerad... Ja, både till Augustpriset och till Stora fackbokspriset. Calle - Hur kändes det?

Carl Henrik: Ja, det var ju väldigt roligt. Och överraskande. Det här har betytt väldigt mycket för mig, både personligen och yrkesmässigt. Och också, hoppas jag, för intresset generellt för svensk-judisk historia och för forskningen i detta ämne.

Jim: Ja, jag förstår ju det. Jag sitter här och imponeras faktiskt... För många och för mig är det ju en dröm att kunna skriva en vettig text...

Som jag sa tidigare - många av våra lyssnare kanske inte känner till så mycket om judisk historia i Sverige. Calle, berätta.. . Hur länge har det funnits judar i Sverige?

Carl Henrik: Det första dokumentet som visar på att en jude funnits på svensk mark är från år 1557, då Gustav Vasa hade en judisk läkare i sin tjänst. Men länge fick judar bara vara i Sverige tillfälligt, såvida de inte lät döpa sig.

Jim: Det var alltså av religiösa skäl som de inte fick bo här?

Carl Henrik: Javisst, det fanns en stark religiös judefientlighet ända sedan medeltiden, och det var ju långt innan det fanns judar i landet.

Jim: Vad var upprinnelsen till det judehatet?

Carl Henrik: Ja, det var alla ingrodda föreställningar om judar som Kristusmördare och liknande. Och alla förslag till att judar skulle få invandra föll länge platt. Ett bra exempel är när Göteborg grundades 1621 och det föreslogs att så kallade sefardiska judar skulle få komma dit och få fart på handeln där, precis som de fick handeln i Amsterdam att blomstra.

Jim: Jaha. Så man kunde tänka sig att ta in vissa judar till Sverige om de såg till att göra nytta, i detta fall alltså få fart på ekonomin?

Carl Henrik: Ja, men kyrkan hade fortfarande väldigt stor makt. Axel Oxenstierna lär ha sagt att om priset för att Göteborg skulle bli en blomstrande stad var att dessa "Kristi namns hätska förföljare" fick bo där så såg han hellre att Göteborg förblev en ringa "torparkoja".

Jim: Det var ju också ett uttryck! Du nämnde de sefardiska judarna – vilka är de?

Carl Henrik: Med sefarder avses dom som 1492 fördrivits från den iberiska halvön och spridits bland annat till många medelhavsländer.

Jim: Okej, kom det många sefardiska judar till Sverige?

Carl Henrik: Nej, väldigt få. Även om några haft sefardiska rötter lite längre tillbaka. Ett undantag i början av 1900-talet var Jean Nessim som i april 1914 kom med en mattkollektion till Baltiska utställningen i Malmö och inte kunde återvända till Belgien på grund av krigsutbrottet. Sen träffade han snabbt en svensk flicka och blev kvar i landet och var den som gjorde orientaliska mattor eftertraktade i Sverige. Sedan har det nog på senare decennier kommit fler

sefardiska judar än tidigare, exempelvis från Nordafrika och Mellanöstern.

Jim: Men om det inte var så många sefardiska judar, vad var det då för slags judar som kom?

Carl Henrik: Ashkenasiska judar. Det var dom som på medeltiden kom att bosätta sig i Tyskland och norra Frankrike, senare också i Polen och andra länder österut.

Jim: Okej, Det gäller att hålla isär begreppen. Vad finns det mer för skillnader mellan sefarder och ashkenaser?

Carl Henrik: En viktig skillnad är att sefarder talar "judespanska" (även kallat ladino), ett iberoromanskt språk med bland annat hebreiska element, medan ashkenaser talar jiddisch, ett germanskt språk med bland annat slaviska och hebreiska inslag. Bägge språken skrivs med det hebreiska alfabetet.

Jim: Men länge fanns alltså varken sefardiska eller ashkenasiska judar i Sverige. Döpta judar fanns väl ändå?

Carl Henrik: Ja, om man lät döpa sig och alltså blev kristen var det till en början inga större problem. Antisemitismen, var länge mer eller mindre religiös. Och inte som den blev senare, kulturell, etnisk eller till och med rasistisk.

Jim: Ja, jag förstår. Du, jag har hört talas om ett judedop som hölls i Tyska kyrkan i Gamla stan i Stockholm. Stämmer det?

Carl Henrik: Ja, år 1681 hölls det första kända judedopet på svensk mark. Det var på Mickelsmässodagen när två holländska familjer döptes i närvaro av kungafamiljen, tretton präster och en

massa potentater. De döpta fick nya kristna förnamn, fruarna fick namnen Ulrika Eleonora och Hedvig Eleonora efter drottningen respektive änkedrottningen, vilka jämte kungen var dopvittnen.

Jim: Det var som värst... och intressant också just att kungen, drottningen och änkedrottningen var vittnen vid dopet. Men när fick judar bo i Sverige permanent som judar, det vill säga utan att överge sin tro?

Carl Henrik: Ja, Gustaf III blev ju kung i början av 1770-talet och han hade en helt annan inställning än tidigare makthavare. Han var påverkad av upplysningsidéer och också av de nationalekonomer och andra som hade argumenterat för att judiska köpmän skulle få fart på varucirkulationen och det tröga svenska näringslivet. Det vore väl bra om ett så idogt folk som judar skulle få bosätta sig här så han i ett brev till sin mamma, Lovisa Ulrika, som hade föreslagit saken.

Jim: Intressant. Bjöd han in några judar?

Carl Henrik: Nej, men manegen var krattad skulle man kunna säga. Nu fanns större möjligheter än tidigare. Men någon skulle ta steget.

[Musik: Ya salio de la mar la galana av Anne Kalmering & Stahlhammer klezmer classic]

Jim: Du säger att någon skulle ta steget. Du lär ju veta vem denne någon var?

Carl Henrik: Ja, denne någon hette Aaron Isaac. Han var en medelålders familjefar och ganska välbeställd affärsman. Han var

född 1730 i Treuenbritzen, Brandenburg, några mil sydväst om Berlin, men sedan 1751 bosatt i Bützow en universitetsstad i Mecklenburg.

Aaron Isaac började som gårdfarihandlare, sedan verksam som sigillgravör, mer eller mindre självlärd. Kommit i kontakt med svenska militärer under sjuårskriget, under 1750-talet och 1760-talet, tjänat bra på graveringsuppdrag att sälja div lyxvaror till dem. Fått veta att hans yrkeskunskap saknades i Sverige och reste hit ihop om att få rätt att bosätta sig här utan att behöva konvertera. Han var verkligen en pionjär.

Det här var ett riskfyllt företag. Hans familj blev förtvivlad, hans bror jättearg: Hur kan du överge familj för att resa till Sverige. Kallt är det, och inga språk kan dom // det här tycker jag är en förolämpning: om du frågar mig: [skämtsamt] vi kan ju svenska här, vi har ju faktiskt ett språk här, haha! // Det finns ju inga judar där, inga judar *får* bo där. I Stralsund när han skulle ta båten till Ystad försökte till och med judarna där att övertala honom att låta bli och gick till och med ombord på båten.

Jim: Oj, det måste ha varit mycket känslor när de till och med försökte få honom av båten?

Carl Henrik: Ja, men det gick inte. Han var envis och kom så småningom till Stockholm.

Jim: Men fick judar bo i Sverige då plötsligt?

Carl Henrik: Nej, men han ansökte och efter knappt ett år beslöt regeringen att han, hans bror och en kompanjon skulle få bli Sveriges tre första skyddsjudar, dvs de fick mot en penningssumma köpa sig skyddsbrev o därmed rätt att vistas i riket.

Jim: Då fick han ändå alltså behålla sin tro?

Carl Henrik: Ja, han fick snart tillstånd att kalla ihop så många män över 13 år, dvs tio, som behövs för att hålla en judisk gudstjänst. Och han fick också tillstånd att anlägga en begravningsplats. Och därmed kan man säga att den judiska församlingen i Stockholm var grundad.

Jim: Jaha, vad bra!

Carl Henrik: Ja, och Aaron lockade till sig släktingar och andra judar från Mecklenburg. Ja, det blev en slags kedjemigration. Det kom också judar från andra delar av Tyskland, och även enstaka judar från en rad olika platser i Europa..

Jim: Men hur gick det för Aaron Isaac då?

Carl Henrik: Hans familjeliv var inte helt lyckligt. Han överlevde sin fru och alla sina barn. Paret hade minst tolv barn. På ålderns höst var han bitter över de i Stockholmsförsamlingen som han ansett motarbetat honom. De tyckte han var alltför despotisk, och grundade bland annat en konkurrerande begravningsplats.

Ekonomiskt och socialt gick det dock bra för honom. Han ägnade sig åt handel o blev arméleverantör i Finland i det svensk-ryska kriget. Aaron Isaac hade bra kontakter med det svenska hovet och aristokratin. Han lyckades rekrytera ett par bra kompanjoner och efterträdare som han också gifte bort kvinnliga släktingar med, även om kvinnorna inte kanske tyckte om det arrangemanget. Han var en karaktär som bestämde.

Jim: Så Aaron Isaac sågs ändå med respekt?

Carl Henrik: Ja, men inte av alla.. Det fanns starka antijudiska krafter i samhället, främst bland borgerskapet och prästerskapet. Visserligen infördes ett slags religionsfrihet under året 1781 men för judarna infördes ett så kallat judereglemente 1782 som hade drygt 30 paragrafer som var en slags kompromiss. Judar fick bo i Sverige men som en slags främlingskoloni, men yrkesverksamheten och bostadsorterna begränsades. Man fick bara bo i tre städer: Stockholm, Göteborg och Norrköping. I praktiken också Karlskrona och under en kortare period i Marstrand.

Jim: Hur länge varade dessa begränsningar då?

Carl Henrik: Judereglementet avskaffades 1838 och judarna betraktades nu som svenskar, men av mosaisk trosbekännelse. Men flera restriktioner kvarstod. Det dröjde faktiskt ända till mitten av 1800-talet tills judar fick bo var som helst i landet, och ända till 1873 innan det gällde judar som var utländska medborgare, även om det i princip var en bekräftelse av verkligheten.

Genom en grundlagsändring 1870 behövde man inte längre vara lutheran för att ha statstjänst, och därefter kunde nu flera judar göra karriärer.

Under denna period reformerades också den svenska judenheten från en traditionell, ortodox judendomen till en mer liberal. Men byggde nya synagogor byggdes också under den här tiden. Som en markör för att man hade lyckats i samhället.

Jim: Åh, det är ju alltid kul att höra om positiva samhällsutvecklingar...

Carl Henrik: Ja, visst är det... och självfallet finns mycket källmaterial för den som vill undersöka den här typen av frågor och andra inom judiska spörsmål.

För den judiska befolkningsgruppen har det ständigt varit en fråga om att försöka hålla balansen mellan anpassning och att behålla sin särart.

Jim: Vet man hur många judar det fanns i Sverige?

Carl Henrik: Ja, det vet man. Det dröjde ju till mitten av 1850-talet innan antalet översteg 1000 individer. Sedan ökade det och nästan sjudubblades fram till tiden kring första världskriget.

Jim: Oj! Vad berodde det på?

Carl Henrik: Orsaken var den så kallade östjudiska invandringen, det vill säga judar från det tsarryska imperiet som började komma som en del av The Great Migration, då många tiotals miljoner människor flyttade västerut, framför allt till Amerika, bland dem drygt två miljoner östjudar, varav en liten del, kanske 3-4000 hamnade i Sverige, som ju var ett utvandrarsland under den här tiden. Men samtidigt hade vi fri invandring mellan 1860 och 1917, och några letade sig hit.

Jim: De judar som kom då, kom de från något särskilt område?

Carl Henrik: Ja, till stor del var det i form av kedjemigration, framför allt under början av perioden. Fram till 1880 kom ungefär tre fjärdedelar av alla invandrare från Suwalkiguvernementet i ryska Polen som låg nära gränsen till Ostpreussen.

Jim: Så den här Goldensohn du nämnde inledningsvis kom från detta område?

Carl Henrik: Just precis. Han kom från Kalwarya, som i dag ligger i Litauen, medan södra delen av Suwalkiguvernementet ligger i Polen.

Jim: Nu backar jag litegrann. Du berättade ju att de etablerade judarna i Karlskrona motarbetade Goldensohn...

Carl Henrik: Stämmer bra. De var tveksamma till försörjningsförmågan och var oroliga att de skulle behöva bidra med fattigunderstöd. Det här skedde alltså också under den period då judendomen reformerades i Sverige så man var inte helt förtjust i att ortodoxa judar invandrade från Ryssland.

Jim: Då blev det så att de etablerade judiska församlingarna i Sverige kunde påverka vilka judar som skulle få svenskt medborgarskap?

Carl Henrik: Ja, i fallet Goldensohn fick den lilla församlingen i Karlskrona säga vad man tyckte. Men i regel var det bara Stockholmsförsamlingen som var remissinstans, inte de andra församlingarna. I praktiken hade föreståndarna i Stockholm en slags vetorätt, om de avstyrkte en ansökan var det relativt sällan den bifölls.

Jim: Du sa att det var fri invandring fram till 1917. Vad hände sedan?

Carl Henrik: Det infördes krav på pass och visering, och senare även på arbetstillstånd och uppehållstillstånd. Och vi fick en minskad judisk invandring under en period.

Jim: Åren gick och sedan kom trettioalet. Hur var det på 1930-talet? När nazisterna tagit makten i Tyskland?

Carl Henrik: Ja, Sverige förde i likhet med så gott som alla andra länder en restriktiv flyktingpolitik gentemot de judar som ville fly efter att nazisterna omedelbart satte igång sina förföljelser som successivt bara blev värre. Men några tusen lyckades ändå ta sig hit.

Jim: Mm... Vet du på ett ungefär vilka de var? Om dom ensamma, eller i grupp?

Carl Henrik: Många enskilda kom hit. Många av dessa 30-talsflyktingar kom senare att göra viktiga insatser i Sverige som kulturpersonligheter, vetenskapsmän och annat: Nelly Sachs, Lise Meitner, Harry Schein, Rudolf Meidner, Peter Weiss för att nämna några.

Men många kom också via särskilda kvoter, som förhandlades fram med myndigheterna, exempelvis barnkvoten, som bestod av ensamkommande barn, och Hechaluzkvoten som bestod av ungdomar som skulle utbildas i jordbruksarbete i Sverige under en tid för att sedan åka till Palestina. Många av dessa barn och ungdomar blev dock kvar efter kriget. Det var inte alls tänkt så från början. Det var tänkt att de bara skulle vara i Sverige tillfälligt. Dessutom skulle försörjningsfrågan vara löst. Staten ställde inte upp med några pengar, utan olika hjälporganisationer fick ordna, exempelvis inom de judiska församlingarna. Och här finns ju naturligtvis väldigt mycket

arkivmaterial bevarat exempelvis i Stockholmsförsamlingens arkiv i Riksarkivet i Täby/Arninge men också i statliga, regionala och lokala myndigheters arkiv.

Jim: Men längre fram upphörde väl Sveriges restriktivitet? Vi har ju exempelvis hört talas om de vita bussarna.

Carl Henrik: Ja, från och med hösten 1942 vände restriktiviteten till aktivism.

Det började med att de judar i Norge som lyckats hålla sig undan deportationen. Och sedan kom judarna i Danmark hösten 1943. Och så har vi ju som du nämnde de vita bussarna i slutet av kriget och vita båtarna direkt efter kriget som förde hit överlevande fångar för rehabilitering.

Sammanlagt kom i storleksordningen 12 000 judar med dessa bägge aktioner. Ytterligare några tusen kom åren direkt efter krigsslutet: Det var framför allt anhöriga, fackarbetare med mera. Även här var det tänkt att de skulle återvända till sina hemländer efter ett tag, men i många länder i Östeuropa var det fortsatt antisemitism så man ville inte tvinga någon samtidigt som Sverige behövde arbetskraft.

Jim: I just i fallet Östeuropa avlöste den ena diktaturen den andra så det var nog humanistiskt och sunt tänkt...

Carl Henrik: Ja, många utvandrade dock till exempelvis USA och Israel. Bland dem som blev kvar i Sverige har många gjort stora insatser för att i olika form berätta om sina hemska erfarenheter för yngre generationer. Hédi Fried är kanske den mest kända, men det finns många fler.

[Musik: Ya salio de la mar la galana av Anne Kalmering & Stahlhammer klezmer classic]

Jim: Men Calle... om man vill hitta arkivmaterial om en enskild individ av dessa överlevande. Hur gör man då?

Carl Henrik: Ja, precis som med 1930-talets flyktingar finns mycket material om dessa "1945 års räddade", som dom brukar kallas. Det gäller både om man är intresserad av forskning på en mer generell nivå över exempelvis det svenska mottagandet, men också om enskilda individer.

Det finns åtskilligt material i de judiska församlingarnas arkiv, framför allt i Stockholmsförsamlingens. Men också hos svenska myndigheter på olika nivåer.

Jim: För oss oinvidga - Är det några särskilda arkivtyper du vill lyfta fram?

Carl Henrik: Ja, det finns ju väldigt mycket. Men om man hyfsat snabbt ska söka information om någon som invandrade till Sverige från 1920-talet och framåt är det kanske främst tre källtyper man skulle kunna lyfta fram:

- 1: Medborgarskapsakter – som finns på Riksarkivet i Stockholm/Marieberg,
- 2: Så kallade centraldossierer , som finns på samma ställe
- 3: ansökningar om skadestånd från Västtyskland för dom som hade utsatts för Nazitysklands förföljelser, som finns på Riksarkivet i Täby/Arninge

Jim: Ja, Ettan - medborgarskapsakter, har vi redan pratat om.

Carl Henrik: Ja, så det gäller inte bara från 1920-talet utan ända från 1840 och framåt. Börja med att titta där. Sen ska man komma ihåg att inte alla ansökte om svenskt medborgarskap. Men man bör absolut kolla om en släkting har ansökt om medborgarskap även om han eller hon aldrig blev svensk medborgare. Det finns ibland en föreställning i familjer att "farfar sökte aldrig svenskt medborgarskap", men då kan det visa sig att det gjorde han faktiskt, men fick avslag.

Även i avslagna ansökningar finns samma typ av handlingar. Sen ska man veta att många kvinnor aldrig ansökte eftersom kvinnor änge automatiskt blev svenska medborgare om dom gifte sig med en svensk. Många judiska kvinnor från "1945 års räddade", blev exempelvis svenska medborgare genom giftermål innan dom själva hade bott tillräckligt länge i landet för att kunna söka.

Jim: Sedan sade du "centraldossierer". Ord som kan vara svåra att förstå. Kan du ge oss en förklaring...

Carl Henrik: Jo, men över varje utlänning som kom till Sverige från och med 1920 finns i princip en dossier, som så småningom kallades centraldossierer. Här samlades *alla* handlingar om varje enskild utlänning som sökte arbetstillstånd, uppehållstillstånd med mera fram till dess vederbörande blev svensk medborgare, eller emigrerade, eller dog.

Jim: Jaha, det låter som mycket intressant material. Vart kan man hitta dessa ?

Carl Henrik: Dom kan återfinnas i flera olika arkivbildare, beroende på om/när personen blivit svensk medborgare, avlidit i Sverige eller

lämnat landet. Men alla dessa arkivbildare finns som sagt på Riksarkivet i Stockholm/Marieberg. Där finns också centralregisterkort med sammanfattande information och med hänvisning till de mer innehållsrika centraldossiererna.

Jim: Och så nämnde du ju skadeståndsansökningar.

Carl Henrik: Ja på 1950-talet började Västtyskland att avsätta pengar för att ge judar och andra offer för nazismen ekonomisk kompensation, för förföljelse, slavarbete och beslagtagna egendom och så vidare. Pengarna gick dels till staten Israel och till kollektiva sociala och kulturella hjälpåtgärder utanför Israel. Till exempel fick de svenska judiska församlingarna bidrag till sin verksamhet. MEN det gick också till individuella offer.

Jim: Det måste ju ha varit skönt för de överlevande att få ersättning tänker jag?

Carl Henrik: Ja, och det fanns många skadeståndsberättigade i Sverige, men alla såg faktiskt inte positivt på överenskommelserna och ville till en början inte ansöka om vad de ansåg vara blodspengar. Att ta emot ersättningen var samma sak som att förlåta menade en del, även om de flesta slutligen tycks ha tagit emot ersättningen.

Den kunde komma väl till pass. Man kunde få en något högre levnadsstandard eller en möjlighet att investera i en egen rörelse. Den som fick månatlig ersättning för hälsoskada fick ett välbehövligt tillskott till en ofta låg inkomst eller pension.

Jim: När det gäller ersättningar så vet man per automatik att det kan bli krångligt. Hur lätt var det att få dessa pengar?

Carl Henrik: Nej, som du säger... Proceduren upplevdes ofta som alltför byråkratisk och okänslig. Ansökningsförfarandet tog tid och reglerna var krångliga. Vittnen behövde ofta lokaliseras och kontaktas och en sökande måste noga redogöra för vad hen gått igenom. Det kunde vara smärtsamt att återuppleva traumatiska händelser, gamla sår kunde rivas upp. Man kanske frågade sig: var det verkligen värt de pengar man eventuellt skulle få så småningom?

Jim: Jag kan tänka mig att man behövde juridisk hjälp också för att göra dessa ansökningar.

Carl Henrik: Just precis. Proceduren var omständlig och krävde juridisk hjälp. De som hade *råd* anlätade privata advokatbyråer i Tyskland eller Sverige. Mycket av detta finns dokumenterat. På Riksarkivet finns arkiven efter sådana byråer i Sverige bevarade med klientakter.

De allra flesta tog dock hjälp av den så kallade URO-byrån i Stockholm, som existerade mellan 1953 och 1975 och som tillhörde en internationell organisation. De tog till vara på de i Sverige bosatta judarnas intressen i Tyskland inför myndigheter och domstolar.

Jim: Finns det något arkiv även efter URO-byrån?

Carl Henrik: Ja, det är slags delarkiv i Stockholmsförsamlingens arkiv som finns deponerat i Riksarkivet i Täby/Arninge. Totalt över 50 hyllmeter handlingar. Omkring 3 000 persondossierer.

Jim: Jag tänker på det här med sekretess kring dokumenten. Jag misstänker att de kan innehålla känsligt material om hälsotillstånd och annat.

Carl Henrik: Ja, just det. Förutom tillstånd från Judiska församlingen så kan även Riksarkivet göra en prövning med tanke på att det finns integritetskänsliga uppgifter.

Jim: Din arkivguide handlar ju om forskning i *svenska* arkiv. Men om man är släktforskare vill man väl komma längre tillbaka i tiden innan förfäderna bodde i Sverige?

Carl Henrik: Självklart. Men den här guiden handlar som du påpekade om forskning i svenska arkiv. Om man sedan vill forska i andra länder så är ju förutsättningarna och metoderna väldigt olika, beroende på om du har rötter i Polen, nuvarande Litauen, Tyskland, Ungern och så vidare. Men judisk släktforskning är mycket stort internationellt och det finns oerhört mycket kunskap och information att hämta på nätet och i olika handböcker.

Det finns ett nav, en webbplats som heter JewishGen där man kan botanisera och hitta mycket.

Och i arkivguiden ges en del tips på vad man kan ta reda på i *svenska* arkiv som en bra start för att gå vidare i forskning i utländska arkiv. Det kan gälla saker som att ta reda på en exakt födelseplats, det ursprungliga namnet, vad föräldrarna hette och så vidare.

Jim: Strålande! Ja, Calle... Nu börjar det bli dags att avrunda detta samtal. Men om vi återknyter till början igen... Hur gick det för Goldensohn? Fick han nånsin bli svensk medborgare?

Carl Henrik: Ja, till slut fick han bli det. När han blivit helt frikänd av Hovrätten från anklagelserna om olaga handel blev han 1864 upptagen till svensk medborgare.

Jim: Men va bra... Jag hoppades på ett lyckligt slut.

Carl Henrik: Ja, visst. Tredje gången gillt. Han stannade kvar i Sverige och dog i Kalmar 1883. Några av hans barn flyttade dock till andra länder. Det var inte helt ovanligt, rörligheten var rätt stor.

Jim: Du skall ha mycken tack Calle! - för en strålande redovisning.

Carl Henrik: Tack själv!. Det var trevligt att få dela med mig av detta.

Jim: Ja, som vi alltid säger; arkiven har de bästa källorna. Tack än en gång Calle! Du är så välkommen åter igen...

Och tack alla ni som har lyssnat och fortsatt att följa oss, det kommer snart mer intressanta poddar...

Klart slut från arkivstudion i Östersund.